

GEDEON PÉTER

Hayek és a magyar reformközgazdaságtan*

A második világháború után, egészen a hatvanas évek végéig úgy tűnt, hogy a világ dolgai elrendeződtek, legalábbis az ideológiai viták szemszögéből.¹ Győztek a vegyesgazdaság, a keynesiánus állami beavatkozás hívei, a kapitalista gazdaságokban a piaci koordináció mellett megjelent a tervezés, terjeszkedett a jövedelmeket újraelosztó jóléti állam, a világban gyökeret vert a gazdasági növekedést és technológiai fejlődést felmutató államszocialista berendezkedés. Úgy tűnt, véglegesen és visszavonhatatlanul vereséget szenvedtek a klasszikus liberalizmus hívei, az önszabályozó piac kizárólagossága melletti érvek.

Kelet-Európában ugyan a hatvanas években próbálkoztak olyan kezdetleges és óvatos reformokkal, amelyek megkísérelték a tervezés keretei között hasznosítani a piaci mechanizmust, de ez a törekvés is beilleszthető volt az uralkodó világgépbe. A történések megnyugtató szimmetriát mutattak: a nyugati piacgazdaság integrálja a tervezést, a keleti tervgazdaság integrálja a piacot. A kulcsfogalom a konvergencia volt (vö. Tinbergen 1961).

Ez a korszak természetesen nem kedvezett a hayeki gondolatok elterjedésének Magyarországon sem. Az 1968-at előkészítő magyar reformközgazdaságtan az indirekt tervgazdaság modelljében gondolkodott, s a piacnak csupán kiegészítő szerepet szánt. A piaci mechanizmus funkciója a reformerek elképzelései szerint a szocialista tervgazdálkodás rugalmasabbá, hatékonyabbá tétele lett volna. A gazdasági reform programja a piaci mechanizmus működését a

* A Papp Zsolt emlékére rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás jegyzetekkel kiegészített szövege.

szovjet modell intézményi keretei között képzelte el, s azt feltételezte, hogy a piac a tervnek alárendelve képes olyan gazdasági koordinációra, amely megszabadítja a gazdaságot működésének anomáliáitól. Ez egyúttal a piac korlátozását is jelenti. E felfogásban a piac akkor nem korlátozza a szocializmust, ha a szocializmus korlátozza a piacot.

A reformközgazdászok tudtak a szocialista kalkulációról folytatott korábbi, a húszas-harmincas évekre datálódó vitáról, amelyben az osztrák liberális iskola ütközött meg a neoklasszikus egyensúlyi elméletnek a szocialista gazdaság iránt elkötelezett híveivel. De értékelésük szerint ezt a vitát nem Mises és Hayek, hanem Lange nyerte meg.² S ez az értékelés egybeesett a nyugati mainstream korabeli ítéletével. A magyar reformközgazdászok felfogását persze alapvetően nem az egyensúlyelmélet szemléleti és módszertani megfontolásai motiválták, hanem a szocialista gazdaság iránti ideológiai elkötelezettség, a rendszer reformálhatóságába vetett hit.

A hetvenes években valami megváltozott. Megtört a nyugati gazdaságok növekedésének dinamikája. Jelentkezett a stagfláció: munkanélküliség és infláció egyszerre. A keynesiánus gazdaságpolitika hitelét veszítette. Áttört a vegyesgazdaságot, az állami beavatkozást, a jóléti államot támadó neoliberais gazdaságelmélet. A korszak új kritikai elmélete nem a piacellenes marxizáló baloldalé, hanem az államellenes konzervatív-liberális jobboldalé. Hayeket felfedezték. A hetvenes-nyolcvanas években átértékelték a szocialista kalkulációról folytatott vitát is.³

A hayeki eszmék Magyarországon is hatni kezdtek. E folyamat természetesen nem a demonstrációs hatás mechanizmusának működésével magyarázható meg. Annak oka, hogy a reformközgazdászok nyitottá váltak bizonyos hayeki gondolatok iránt, alapvetően a reformgondolat belső evolúciójában keresendő. Az indirekt gazdaságirányítási rendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A gyakorlati tapasztalatok, a részleges politikai visszarendeződés a kelet-európai régió egyre inkább nyilvánvaló lemaradásának feltételei között radikalizálták a reformgondolkodást. Nem indirekt tervgazdaságra, hanem szocialista piacgazdaságra van szükség, mondták a reformközgazdászok. A piacnak nem a terv kiegészítőjeként, hanem helyettesítőjeként kell működnie. Miért? Azért, mert – s itt jön a hayeki érvelés – a piac pótolhatatlan a gazdaságban szétszórt információk összesítésének folyamatában. A tervezés megpróbálja központosítani a gazdaságban szétszórtan található tudást, és ezért szükségképpen kudarcot vall: e szétszórt tudás nem központosítható. A piac a decentralizált tudást adott, tehát szétszórt formájában hasznosítja, vagyis olyan tudás hasznosítására képes, amely a központi tervező számára elérhetetlen (vö. Hayek 1945).⁴ A piacgazdaság melletti érvelés számára hasznos münició volt a tervgazdaság hayeki kritikája. Jegyezzük meg azonnal, mindez nem jelentette az egész hayeki nézetrendszer elfogadását. E vonatkozásban a tulajdon kérdése érdemel különös figyelmet.

Hayek számára a piac elválaszthatatlan a magántulajdontól. Miért? Azért, mert a gazdaság szereplői a piacon nem készen találják, hanem felfedezik az információkat. E felfedezési folyamat gazdasági döntéseik sorozata. A piac szankcionálja, jutalmazza és bünteti e döntéseket. A piaci szankciók működése azonban megfelelő ösztönzési rendszert feltételez: szükség van egy olyan intézményre, amely összefüggést teremt a gazdasági szereplők döntései és a piaci értéktételek között, amely ösztönzi és tereli a gazdasági szereplőket a helyes információk felfedezésére. Ez az intézmény a magántulajdon.

A reformközgazdászok Hayekkel ellentétben bíztak a köztulajdon és a piac hatékony összekapcsolásának lehetőségében – igaz, a köztulajdon nem azonosították az állami tulajdonnal. Mai szemmel ez érthetetlennek tűnik, de az akkori történelmi feltételek között elkerülhetetlen volt – ettől természetesen a tétel elméletileg még hibás marad. Miért volt elkerülhetetlen? Azért, mert a fennálló államszocialista berendezkedésen belül a köztulajdon megingathatatlan politikai tabu volt. Amiről hallgatni kell, arról nem lehet beszélni.

A közgazdászok tudták, hogy a tervgazdaság gazdaságilag irracionálisan működik. De azt is tudták, hogy ez a gazdaság a politikai rendszerben van lehorgonyozva, a gazdaság irracionalitása nem vezet el a rendszer felbomlásához. Politikailag pedig az államszocializmus a szétesése előtti utolsó pillanatig mozdíthatatlannak tűnt. A reformerek tehát adottságként kezelték a gazdasági rendszer politikai kereteit, és így a tulajdon kérdését is. Bármilyen reform, ha meg akarták valósítani, csak e kereteken belül mozoghatott. A normatív, gyakorlati hatást kereső törekvések korlátok közé szorították az elméleti gondolkodást. Az eredeti hayeki elképzelés elfogadása azt jelentette volna, hogy ki kell mondani: a rendszer nem reformálható meg. A reformközgazdaságtan, éppen mert reformközgazdaságtan volt, ezt nem mondhatta, mert nem gondolhatta.⁵

A nyolcvanas évek végére, az államszocialista rendszer eróziójával összekapcsolódva, felbomlott a reformközgazdaságtan is. Legjobb képviselői eljutottak a teljes hayeki gondolathoz: piacgazdaság csak magántulajdonosi alapon lehetséges. A rendszerváltozás ezt az elméleti tételt egy új reformprogram alapjává tette. A lehetséges utak azonban e ponton elválnak egymástól. A hayeki gondolkör megengedi a konszenzust az államszocialista rendszer elutasításában, de éles szembenállást hozhat a régit felváltó új rendszer alternatíváit illetően. Azt is mondhatjuk, hogy a hayeki felfogás e vonatkozásban kétarcú. Az elmélet tengelyében ugyanis nem történelmileg intézményesült gazdasági rendszerek, hanem intézményi struktúráik vonatkozásában elszegényített ideális modellek összehasonlítása áll. A központosított tervgazdaság és a magántulajdonosi piacgazdaság hayeki szembeállítása nem történelmi, hanem logikai összefüggésekre épül. A piacgazdaság felsőbbrendűsége Hayeknél a piac sajátos információfeldolgozó képességének feltárásán alapul. Ez az érvelés jellegzetesen nem – institucionális, illetve pre-institucionális jellegű, ugyanakkor Hayek-

nél és követőinél intézetményekre vonatkoztatott alkalmazást és érvényességet nyer. A piacgazdaság kontra nem-piacgazdaság elvén nyugvó szembeállítás történeti érvényességre tesz szert a kapitalizmus és az államszocializmus összevetésében: az előbbiben az árszabályozó piac integrálja a gazdaságot, az utóbbiban nem, így e két gazdasági rendszer határesetként megfeleltethető az elmélet modelleknek. Ráadásul a hayeki kritika a legsebezhetőbb pontján találta el az államszocialista gazdasági rendszert, amikor kimutatta, hogy az nem képes az árszabályozó piachoz kötődő mikroökonómiai hatékonyság működtetésére. Miért? Nagyon egyszerű, mert nincsen ilyen piaca.

A hayeki elemzés gyengéje ugyanabban rejlik, amiben az ereje. A tervgazdaság és piacgazdaság szembeállítására épülő gondolatmenet nem érzékeny arra a kérdésre, amely a piacgazdaságok különböző, egymástól eltérő intézményesülési típusait firtatja. Hayek elmélete nem tartalmazza önmaga érvényességének korlátait: az elmélet híveit arra csábítja, hogy a piacgazdaságon belüli problémákra is azt a tervgazdaság kontra piacgazdaság fogalmi dichotómiát alkalmazzák, amely hatékonyan működött a piacgazdaság külső határainak megvonásakor. E két problémakör azonban nem azonos, és ezért nem alkalmazható rájuk ugyanaz a fogalmi konstrukció. A piacgazdaságon belüli változatok vizsgálatok ugyanis a tervgazdaság és piacgazdaság szembeállításának már nem feleltethetők meg konkrét történeti formák. A piacgazdaságon belüli állami beavatkozás elemzésénél a hayeki gondolatrendszer arra csábítja követőit, hogy az ideális modellek szembeállításáról, e szembeállítás logikáját követve, ennek következményeként, konkrét intézményi struktúrák szembeállítására ugorjon át, noha a modellek éppen ezen konkrét intézményi struktúráktól tekintettek el. De ha ez az ugrás nem következik kényszerítő erővel a tervgazdaság hayeki kritikájából, akkor e kritika elfogadása összefér a neoliberais minimumot meghaladó állami beavatkozáson alapuló piacgazdaság elfogadásával.

Miért fontos mindez? Mert hozzásegít annak megértéséhez, hogyan hatott a hayeki gondolat a magyar közgazdaságtanra, és miért tűntek a magyar közgazdászok Hayek híveinek, neoliberaisnak Nyugatról szemlélve.⁶ Az egyetértés a hayeki piacfelfogáson nyugvó szocializmus-kritikát illetően elfedte a posztszocialista átmenetre vonatkozó lehetséges különbségeket. Hayek kritikaként összekötött, s egy ideig rejtve maradt, hogy pozitív programként szétválaszt. Ez azt jelenti, hogy voltak, akik a hayeki szocializmus-kritikát elfogadva azonosultak Hayek pozitív, a modern piacgazdaság belső átalakulására vonatkozó, a minimális államot és maximális piacot hirdető programjával, és voltak, akik elfogadták ugyan a hayeki piacfelfogásból adódó tervgazdaság-kritikát, de elvetették az ebből következő pozitív programot.⁷ Szükséges hangsúlyozni, hogy ez utóbbi eljárás nem eklekticizmus, nem liberális és szocialista értékek egymással összeférhetetlen keveredése, hanem elméletileg védhető felfogás.

A posztoszocialista átmenet intézményeit tervező liberális reformközgazdász – Hayek vállán is állva – az állami beavatkozástól megtisztított, a gazdasági racionalitást nem korlátozó piacgazdaság modelljének bevezetését szorgalmazza. E modellben a tulajdon természetes személyek magántulajdona, a győzteseket és a veszteseket a gazdaságban a piac választja ki, a rászorultaknak az állam minimális támogatást nyújt, az érdekképviselői szervezetek, különösen a szak-szervezetek tevékenysége korlátozott.

A hayeki elmélet azonban e program ellenében is szolgáltat érveket. Az állami beavatkozás elítélése és visszaszorításának követelése Hayeknél szervesen kapcsolódik az elmélet másik alapeleméhez, a tradíciók szerepén nyugvó evolúciós felfogáshoz, a társadalomba való konstruktivista beavatkozás elítéléséhez. Az elmélet e két eleme a kifejtett piacgazdaság világán belül logikailag összeegyeztethető, éppen mert a piacgazdaság nem csupán a jövőre kivetített normatív követelés, hanem a fennálló része, illetve tradíció. A posztoszocialista átmenetben e két elem szembekerül egymással, mert az eltérő történelmi fejlődés eredményeként hiányoznak azok az intézmények, amelyek a hayeki elmélet számára vonatkoztatási keretül szolgálnak. A piacgazdaság szélső, hayeki változatát Kelet-Európában csak konstruktivista módon lehetne bevezetni.⁸ Illetve még úgy sem. Az evolúcióról, a spontán fejlődésről szóló hayeki gondolatok, a konstruktivista racionalizmus kritikája fontos és megszívlelendő üzenete a hayeki elméletnek, noha tudjuk, az üzenet régióinkban eredeti tartalmával ellentétes módon érvényes.⁹ Kelet-Közép-Európában a spontán fejlődés az állam gazdasági szerepvállalásának formáját ölti, s az államtanított piaci gazdaság modellje csábíthat konstruktivista kísérletekre.

JEGYZETEK

¹ Daniel Bell híressé vált könyve (1966) szerint a korszakot az ideológia vége jellemezte volna.

² Illusztrációként idézzük fel a magyar reformgondolkodásra nagy hatást gyakorló Brus egyik kijelentését: „A Lange művében különösen világosan bemutatott, úgynevezett konkurencián alapuló megoldás szerzőinek érdeme abban rejlik, hogy a probléma jelentőségét helyesen felismerve be tudták bizonyítani Mises, Hayek, Robbins és mások állításainak alaptalanságát azzal kapcsolatban, hogy a szocializmusban lehetetlen a racionális gazdasági számvetés” (Brus 1967: 45). Kovács János Máttyás rendkívül érdekes, gondolatgazdag tanulmányában tárgyalja a reformközgazdaságtan és a liberalizmus viszonyát. Felhívja a figyelmet arra, hogy a reformközgazdaságtan nem csupán a külső politikai feltételek, hanem saját tudományos programja és a reformközgazdászok felemás szociológiai helyzete is megakadályozta abban, hogy magáévá tegye a liberalizmus eszmerendszerét (Kovács János Máttyás 1991: 44). Tegyük azonban ehhez hozzá: a reformközgazdaságtan programja és a politikai feltételek közötti kapcsolat nem külsődleges. A reformközgazdaságtan programjában éppen a külső politikai feltételek nyomása jelenik meg belső tartalomként: a rendszer megszüntethetlenségének történetileg jogosult feltételezése belsőleg szelektálja a lehetséges és tárgyalható reformok körét. Mivel a reformközgazdaságtan gyakorlati változtatásokra törekszik, nem tematizálja azokat a kérdéseket, köztük a magántulajdonosi jogok és a piaci koordináció összefüggé-

sét, amelyek a liberális alapvetés lényegéhez tartoznak. Jelentős részben ez magyarázza a reformközgazdaságtan „torzult liberalizmusát”. Egy átpolitizált társadalomban a gyakorlati változtatásokra törekvő reformközgazdaságtan maga is átpolitizálódik. Ennek következtében nem is tekinthető a szó igazi értelmében tudománynak, s programja sem lehet tudományos. A reformközgazdaságtan mellett megjelenő, nem normatív, hanem leíró közgazdaságtan, amely a rendszer megreformálhatatlanságát implikálja vagy éppen explikálja, gondoljunk Kornai munkásságára, a reformközgazdaságtan számára egyrészt fontos és használható elméleti muníció a fennálló kritikájához, másrészt azonban zavarba ejtő és kényelmetlen, mert kétségbe vonja pozitív mondanivalóját, programjának megvalósíthatóságát. A reformprogramok ezért nem vezethetők le a rendszer tudományos leírásából. A reformközgazdász, aki az államszocializmus leírásához a közgazdaságtant tudományként használta, vagy korlátozta saját kutatásainak körét, kérdésfeltevését, s ekkor szinkronba hozhatta tudományos és reformprogramját, vagy a beépített korlátok miatt nem dedukálhatta reformprogramját saját tudományos eredményeiből. Ez a helyzet a rendszer szétesésével gyökeresen megváltozott: a külső politikai kényszerek megszűnésével lehetőség nyílik az új reformprogramok és a liberalizmus találkozására. Ezzel együtt a reformközgazdaságtan elveszíti kvázi-tudomány jellegét. A reformközgazdász most már vagy reformprogramokat gyárt, s ekkor a politika szférájába lép, vagy közgazdaságtant művel, de kutatóként, és nem reformerként. Ez az elválásztás természetesen nem személyek, hanem funkciók elválásztása. E folyamat egyik eredménye az, hogy megszűnik a közgazdaságtan megosztása reformközgazdaságtanra és nem-reformközgazdaságtanra.

³ A vita újraértékelését Lavoie végzi el kitűnő könyvében (1985).

⁴ A hayeki gondolatokat a csak magyarul tájékozódó közönség számára Bokros Lajos tette hozzáférhetővé ismert tanulmányában (1985).

⁵ Kovács (1990; 1991) részletesen elemzi a reformközgazdaságtan gondolkodásmódjának korlátozottságát. Megállapítása szerint a piaci szocializmus Lange–Lerner-féle modelljének hallgatólagos elutasítása nem jelentette azt, hogy a reformközgazdaságtan újra felfedezte volna az osztrák iskola szocializmus-kritikáját (Kovács 1991: 52). Ez igaz lehet abban az értelemben, hogy a reformközgazdaságtan nem fedezte fel az osztrák iskolát mint önálló tudományos paradigmát (ezt persze nem is tekinthette feladatának). De a hayeki gondolatok ismertté váltak a magyar szellemi műhelyekben. Hogy a reformközgazdászok egy részének vagy nagy többségének gondolkodását továbbra is kondicionálták a keynesiánus és a jóléti államhoz kötődő értékek? Nos, ez igaz lehet, de mint az alábbiakban bizonyítani szeretném, a hayeki szocializmus-kritika elfogadásából nem következik kényszerítő erővel a neoliberais piacgazdaság elfogadása, a liberális gondolatkör e vonatkozásban nem összeegyeztethetetlen a fenti értékekkel.

⁶ Ez ellen a beállítást ellen már Kornai (1988) is hadakozik.

⁷ Az államszocialista rendszer felbomlása a politikai ideológiai szempontjából többféle utat nyitott a reformközgazdászok számára. Az utak vezethettek mind (neo)liberais, mind szociálliberális vagy szocialista irányba.

⁸ A konstruktivizmus kelet-európai alkalmazhatósága ellen érvel, Hayek nevének említése nélkül, de a hayeki koncepcióra is támaszkodva Murell: „Egy társadalom személyes tudásanyagát hosszú történelmi folyamatban halmozza fel, és azt az adott társadalom intézményei, szervezetei alakítják. E szervezetek, intézmények tudják csak használni. Minthogy a radikális reformjavaslatok olyan intézkedéseket tartalmaznak, amelyek elpusztítják a társadalom tudástökéjének egy jelentős részét, a radikális és az evolúciós reformtervezetek közti választásunk nagymértékben azon fog múlni, hogy mekkora viszonylagos jelentőséget tulajdonítunk a technikai és a személyes tudásnak” (Murell 1993: 202).

⁹ Kovács János Mátyás megfogalmazásában: „Egy végletesen nem-spontán rendből kiindulva hogyan érhetjük el »konstruktivista racionalizmus« nélkül a spontán rendet? – ez az a hayeki paradoxon, amelytől az átmenet folyamatát vizsgálva nem

tekinthetünk el. A kiindulási pont és a legkevésbé liberális és leginkább szociális fok közötti távolság az átmenet folyamatában olyan nagy, a reális-szocialista örökség annyira nyomasztó, és az átalakulás tennivalói oly szerteágazóak, hogy nehéz kétségbe vonni a folyamat valamiféle irányításának a szükségességét” (Kovács 1991: 67). Az irányítás szükségessége pedig az állam szerepvállalását feltételezi (Kovács 1991: 70–71).

HIVATKOZÁSOK

- Bell, D. 1966. *The End of Ideology*. New York: Free Press
- Bokros Lajos 1985. Történelmietlen modell vagy modelletlen történelem.
In: Síklaky István (szerk.) *Koncepció és kritika*. Magvető Könyvkiadó
- Brus, W. 1967. A szocialista gazdaság működésének általános problémái.
Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Hayek, F. A. 1945. The Use of Knowledge in Society. *American Economic Review*, (Vol. 35) 4 (September)
- Kornai János 1985. Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja.
Valóság, 5.
- Kovács János Mátyás 1990. Reform Economics: The Classification Gap. *Daedalus* (119) 1 (Winter)
- Kovács János Mátyás 1991. From Reformation to Transformation: Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought. *East European Politics and Societies*, (Vol. 5) 1 (Winter)
- Lavoie, D. 1985. *Rivalry and Planning*. Cambridge University Press
- Murell, P. 1993. A gazdasági reform evolucionista és radikális megközelítése.
Közgazdasági Szemle, 3.
- Tinbergen, J. 1961. Do Communist and Free Economies Show a Converging Pattern?
Soviet Studies, (Vol. XII.) 4, 333–341.

POKOL BÉLA

A luhmanni elmélet változó hatása a német társadalomtudományra

Papp Zsolt emlékének én Luhmann elméletének elemzésével tudok adózni. Zsolt hetvenes évekbeli írásai Jürgen Habermasról és az általa gondozott fiatalkori Habermas-mű magyar kiadása tették érdekessé számomra Habermas társadalomelméletét. Majd Habermasnak Niklas Luhmannal folytatott vitáját megismerve, a nyolcvanas évek elejétől átlendültem Luhmann oldalára. Ennek azonban már több mint tíz éve, és mélyebben megismerve Luhmann elméletét és főleg változását a hetvenes évek végétől, valamint a modern szociológia elméleti belátásait, sok szempontból szkeptikus lettem a luhmanni elmélet néhány kiindulópontját illetően. Így némileg distanciálódva ma már talán objektívebben tudom szemügyre venni a luhmanni elmélet hatását a német társadalomtudományra.

Közismert tény, hogy az elmúlt húsz évben a német nyelvű társadalomtudományi irodalomra Habermas és Luhmann tette a legnagyobb hatást, és nemzetközileg is ez a két elmélet volt a legbefolyásosabb. Nemzetközi hatását tekintve Habermas jócskán megelőzte Luhmannt, különösen az amerikai szociológiai folyóiratok bővelkedtek a nyolcvanas években Habermas-elemzésekben. Luhmannt Amerikában csak a nyolcvanas évek vége felé kezdték jobban megismerni. Németországban azonban nem volt ilyen egyértelmű Habermas elismertsége Luhmannal szemben.

E hatás megértéséhez szerintem külön kell választani a két elméletnek az egyes részdiszciplínákra tett hatását az általánosabb szociológiai elméleti szintű hatástól, mely utóbbi mindig szétterjed a szélesebb intellektuális-publicisztikai szférában. Ebben a diffúzabb értelmiségi-publicisztikai szférában Habermas elméletének hatását Luhmann nem tudta utolérni, de megítélésem szerint a társadalomtudományi szférá-